International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

भारतीय ज्ञान परंपरा व कौटिल्याचे अर्थशास्त्र : विकसित भारत 2047 साठी कौटिल्याच्या विचारांची उपयुक्तता

डॉ. कैलास दिलीप जाधव

अर्थशास्त्र विभाग,

संगमनेर नगरपालिका कला,दा.ज. मालपाणी वाणिज्य, आणि ब.ना. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त) संगमनेर,

Corresponding Author – **डॉ. कैलास दिलीप जाधव**

DOI - 10.5281/zenodo.20488419

गोषवारा *(Abstract):*

भारतीय ज्ञान परंपरा ही मानवाच्या सर्वांगीण विकासाला दिशा देणारी, अनुभवाधारित आणि तत्त्वनिष्ठ परंपरा आहे. या परंपरेत तत्त्वज्ञान, धर्म, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, विज्ञान, शिक्षण आणि सामाजिक व्यवस्थेचा सखोल विचार आढळतो. प्राचीन भारतीय विचारवंतांनी समाजव्यवस्थेची रचना करताना नैतिकता, लोककल्याण आणि शाश्वत विकास यांना विशेष महत्त्व दिले. भारतीय ज्ञान परंपरेतील आर्थिक विचारांचा सर्वात परिपूर्ण आणि व्यावहारिक नमुना म्हणजे कौटिल्य यांनी लिहिलेला अर्थशास्त्र हा ग्रंथ होय. या ग्रंथात राज्यव्यवस्था, प्रशासन, करप्रणाली, व्यापार, शेती, उद्योग, गुप्तचर व्यवस्था, परराष्ट्रनीती आणि लोककल्याण यांचा शास्त्रीय आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनातून विचार केलेला आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश भारतीय ज्ञान परंपरेतील आर्थिक आणि प्रशासकीय विचारांचा अभ्यास करून त्यांचा आधुनिक अर्थव्यवस्थेशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे हा आहे. विशेषतः कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील तत्त्वे आधुनिक भारताच्या आर्थिक धोरणांशी, सुशासनाच्या संकल्पनेशी आणि विकसित भारताच्या ध्येयाशी कशी सुसंगत आहेत याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.या संशोधनात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करून अर्थशास्त्रातील प्रमुख तत्त्वांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. कौटिल्याने मांडलेली राज्यव्यवस्था ही लोककल्याणावर आधारित असून त्यात मजबूत प्रशासन, कार्यक्षम करप्रणाली, कृषी व व्यापार विकास, न्यायव्यवस्था आणि राष्ट्रीय सुरक्षा यांना विशेष महत्त्व दिलेले आहे. ही तत्त्वे आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील सुशासन (Good Governance), शाश्वत विकास (Sustainable Development) आणि आत्मनिर्भरता (Self-reliance) या संकल्पनांशी सुसंगत आहेत.

कौटिल्याच्या मते, राज्याची समृद्धी ही प्रजेच्या समृद्धीवर अवलंबून असते. त्यामुळे त्यांनी लोककल्याणकारी धोरणे, न्याय्य करप्रणाली, व्यापाराला प्रोत्साहन, शेतीचा विकास आणि भ्रष्टाचार नियंत्रण यावर भर दिला आहे. आजच्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेतही ही तत्त्वे तितकीच महत्त्वाची आहेत. विकसित भारताच्या निर्मितीसाठी आर्थिक स्थैर्य, सुशासन, रोजगारनिर्मिती, औद्योगिक विकास आणि शाश्वत संसाधन व्यवस्थापन आवश्यक आहे, आणि या सर्व बाबींमध्ये कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील तत्त्वे मार्गदर्शक ठरतात.या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ ऐतिहासिक वारसा नसून आधुनिक काळातही उपयुक्त ठरणारी ज्ञानसंपदा आहे. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हे प्राचीन भारतातील प्रगत आर्थिक विचारांचे प्रतीक असून त्यातील तत्त्वांचा उपयोग आधुनिक अर्थव्यस्थेच्या बळकटीसाठी आणि विकसित भारताच्या निर्मितीसाठी प्रभावीपणे करता येऊ शकतो. त्यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास आणि तिचे आधुनिक संदर्भात पुनर्मूल्यांकन करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरा ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि समृद्ध ज्ञानपरंपरांपैकी एक मानली जाते. या परंपरेत तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, शिक्षण, विज्ञान आणि समाजव्यवस्था यांचा सखोल विचार आढळतो. प्राचीन भारतातील महान विचारवंत कौटिल्य

यांनी लिहिलेल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये राज्यकारभार, अर्थव्यवस्था, करप्रणाली, व्यापार, शेती, प्रशासन आणि लोककल्याण याबाबत सखोल मार्गदर्शन आढळते. प्रस्तुत संशोधनात भारतीय ज्ञान परंपरेचा आढावा घेत कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील तत्त्वांचे आधुनिक अर्थव्यवस्थेत आणि विकसित भारताच्या निर्मितीत असलेले महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे.

कीवर्ड्स (keyword): ज्ञान परंपरा, कौटिल्य, विकसित भारत.

प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय ज्ञान परंपरा ही हजारो वर्षांच्या अनुभवावर आधारित असून ती जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना मार्गदर्शन करणारी आहे. वेद, उपनिषदे, स्मृतीग्रंथ आणि प्राचीन शास्त्रांमध्ये समाजव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत तत्त्वज्ञान दिलेले आहे.

प्राचीन भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक विचारांच्या इतिहासात चाणक्य यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांना कौटिल्य किंवा विष्णुगुप्त या नावांनीही ओळखले जाते. ते एक महान राजकारणी, अर्थतज्ज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि कूटनीतिज्ञ होते. त्यांनी लिहिलेला अर्थशास्त्र हा ग्रंथ प्राचीन भारतातील शासनव्यवस्था, अर्थकारण, प्रशासन, गुप्तहेर व्यवस्था आणि परराष्ट्र धोरण याबाबत मार्गदर्शन करणारा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथात 15 अध्याय व 6000 श्लोक आहे. कौटिल्याच्या विचारांमुळे भारतीय राज्यव्यवस्थेला एक मजबूत दिशा मिळाली.

कौटिल्यांचा जन्म साधारणपणे इ.स.पू. चौथ्या शतकात झाला असे मानले जाते. त्यांच्या जन्मस्थानाबाबत इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. काहींच्या मते त्यांचा जन्म तक्षशिला परिसरात झाला, तर काहींच्या मते पाटलीपुत्र येथे झाला. त्यांचे मूळ नाव विष्णुगुप्त होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव चाणक असल्यामुळे त्यांना चाणक्य असे नाव पडले. लहानपणापासूनच ते अत्यंत बुद्धिमान, जिज्ञासू आणि अभ्यासू होते. त्यांनी वेद, धर्मशास्त्र, न्यायशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि राजकारण यांचा सखोल अभ्यास केला. पुढे ते तक्षशिला विद्यापीठात शिक्षक झाले आणि अनेक विद्यार्थ्यांना राज्यकारभार व कूटनीतीचे शिक्षण दिले.

कौटिल्याच्या जन्माच्या काळात भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था प्रचलित होती. समाज ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांमध्ये विभागलेला होता. धर्म, संस्कृती आणि परंपरा यांना मोठे महत्त्व होते. शिक्षण प्रामुख्याने गुरुकुल पद्धतीने दिले जात असे. समाजात धार्मिक विधी, यज्ञ आणि संस्कार यांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर होता. त्या काळातील समाजरचना शिस्तबद्ध असली तरी सामाजिक स्तरांमध्ये काही प्रमाणात असमानता देखील दिसून येत होती.त्या काळातील आर्थिक परिस्थिती मुख्यतः कृषीप्रधान होती. शेती हा लोकांचा मुख्य व्यवसाय होता. तसेच व्यापार, हस्तकला आणि लघुउद्योग यांचाही विकास होत होता. व्यापारी मार्ग विकसित झाले होते आणि देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरू होता. राज्याला महसूल मिळवण्यासाठी विविध प्रकारचे कर आकारले जात होते. तथापि, काही ठिकाणी करांचा जास्त बोजा आणि प्रशासनातील भ्रष्टाचार यामुळे सामान्य लोकांना अडचणींचा सामना करावा लागत होता.कौटिल्याच्या काळातील राजकीय परिस्थिती देखील गुंतागुंतीची होती. भारतात अनेक लहान-मोठी राज्ये आणि जनपदे होती. या राज्यांमध्ये सतत संघर्ष आणि स्पर्धा होत असे. त्या काळात मगध राज्यावर धनानंद हा राजा राज्य करत होता. तो नंद वंशाचा शेवटचा शासक होता. नंदराजाचे राज्य आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध असले तरी त्याची करप्रणाली कठोर होती आणि त्याच्या प्रशासनाबद्दल लोकांमध्ये नाराजी होती.

एकदा कौटिल्य मगधच्या राजदरबारात गेले होते. त्यांनी राज्याच्या विकासासाठी काही सल्ले देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु नंदराजाला त्यांचा स्वभाव आणि व्यक्तिमत्त्व आवडले नाही. त्यामुळे त्याने दरबारात कौटिल्याचा अपमान केला आणि त्यांना दरबारातून बाहेर काढले. या घटनेमुळे कौटिल्य अत्यंत संतप्त झाले. त्यांनी नंद वंशाचा नाश करण्याची प्रतिज्ञा केली. असे सांगितले जाते की त्यांनी आपली शिखा सोडली आणि नंद वंशाचा पराभव केल्याशिवाय ती पुन्हा बांधणार नाही असे ठरवले.नंदराजाचा पराभव करण्यासाठी कौटिल्य योग्य आणि धाडसी नेतृत्व शोधत होते. या काळात त्यांची भेट चंद्रगुप्त मौर्य या तरुणाशी झाली. चंद्रगुप्त अत्यंत धाडसी, बुद्धिमान आणि नेतृत्वगुणांनी संपन्न होता. कौटिल्याने त्याला युद्धकला, प्रशासन आणि कूटनीतीचे शिक्षण दिले. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली चंद्रगुप्ताने सेना तयार केली आणि नंद वंशाविरुद्ध संघर्ष सुरू केला. अखेरीस चंद्रगुप्ताने नंद वंशाचा पराभव करून मौर्य साम्राज्याची स्थापना केली. त्यानंतर तो मगधचा सम्राट झाला आणि कौटिल्य त्याचा मुख्य सल्लागार व प्रधानमंत्री झाले.

कौटिल्याने राज्यकारभारातील आपले अनुभव आणि विचार मांडण्यासाठी 'अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, करप्रणाली, व्यापार, न्यायव्यवस्था, गुप्तहेर व्यवस्था, परराष्ट्र धोरण आणि युद्धनीती यांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. हा ग्रंथ केवळ अर्थशास्त्रापुरता मर्यादित नसून तो शासन आणि प्रशासनासाठी मार्गदर्शक मानला जातो. या ग्रंथामध्ये त्यांनी राज्याची स्थिरता, लोककल्याण, न्यायव्यवस्था आणि आर्थिक विकास यावर विशेष भर दिला आहे.एकंदरीत, कौटिल्य हे प्राचीन भारतातील अत्यंत दूरदृष्टी असलेले विचारवंत होते. त्यांच्या राजकीय आणि आर्थिक विचारांमुळे भारताच्या राज्यव्यवस्थेला एक सशक्त दिशा मिळाली. आजही त्यांचे विचार शासन, व्यवस्थापन आणि अर्थकारणाच्या अभ्यासासाठी अत्यंत उपयुक्त मानले जातात.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of Study):

१. भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील प्रमुख तत्त्वांचा अभ्यास करणे.
३. कौटिल्याच्या आर्थिक विचारांचे विश्लेषण करणे.
४. विकसित भारताच्या निर्मितीत कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राचे योगदान स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी पुढील पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे:

सदर संशोधन पेपर साठी दुय्यम माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. भारतीय ज्ञान परंपरा व कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राचे वर्णन करण्यासाठी वर्णनात्मक पद्धती, तर प्राचीन ग्रंथांच्या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक पद्धती तसेच अर्थशास्त्रातील तत्वांचे विश्लेषण करण्यासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.ग्रंथालयातील पुस्तके, संशोधन लेख व संदर्भ ग्रंथाचा अभ्यास करून सदर संशोधन पेपर तयार करण्यात आलेला आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरेची संकल्पना:

भारतीय ज्ञान परंपरा ही भारताच्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वारशाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. प्राचीन काळापासून भारतात विकसित झालेल्या ज्ञान, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कला, धर्म आणि जीवनपद्धती यांचा समन्वय म्हणजे भारतीय ज्ञान परंपरा होय. ही परंपरा केवळ सैद्धांतिक

ज्ञानापुरती मर्यादित नसून ती व्यवहारातील जीवनाशी निगडित आहे. मानवाचे सर्वांगीण कल्याण, निसर्गाशी सुसंवाद आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित जीवन ही भारतीय ज्ञान परंपरेची प्रमुख तत्त्वे आहेत.भारतीय ज्ञान परंपरेचा उगम प्राचीन धार्मिक आणि तात्त्विक ग्रंथांमध्ये दिसून येतो. विशेषतः वेद, उपनिषदे आणि भगवद्गीता यांसारख्या ग्रंथांमध्ये जीवनाचे तत्त्वज्ञान, नैतिकता आणि कर्तव्य यांचे सखोल विवेचन केलेले आहे. या ग्रंथांमधून मानवाने सत्याचा शोध घ्यावा, कर्तव्यनिष्ठ राहावे आणि समाजहितासाठी कार्य करावे असा संदेश दिला जातो. भारतीय ज्ञान परंपरेत ज्ञानाला पवित्र मानले गेले असून ते आत्मिक आणि बौद्धिक उन्नतीचे साधन मानले गेले आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा समग्र दृष्टिकोन होय. या परंपरेत मानव, समाज आणि निसर्ग यांना एकमेकांशी संबंधित मानले जाते. त्यामुळे ज्ञानाचा उपयोग केवळ भौतिक प्रगतीसाठी नसून मानसिक आणि आध्यात्मिक प्रगतीसाठीही केला जातो. प्राचीन ऋषी-मुनींनी ध्यान, तपस्या आणि अभ्यास यांच्या माध्यमातून ज्ञान प्राप्त केले आणि ते गुरु-शिष्य परंपरेद्वारे पुढील पिढ्यांपर्यंत पोहोचवले.भारतीय ज्ञान परंपरेचा विकास अनेक क्षेत्रांत झाला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात आत्मा, परमात्मा आणि विश्व यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. गणित आणि खगोलशास्त्रात प्राचीन भारतीय विद्वानांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. उदाहरणार्थ, आर्यभट्ट यांनी गणित आणि खगोलशास्त्राच्या क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले. वैद्यकशास्त्रात आयुर्वेद ही प्राचीन उपचारपद्धती विकसित झाली असून चरकसंहिता यामध्ये विविध रोगांवरील उपचारांचे वर्णन आढळते. राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण विचार मांडले गेले असून अर्थशास्त्र या ग्रंथात शासन, अर्थव्यवस्था आणि प्रशासन यांची सविस्तर माहिती दिली आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरेचे प्रमुख उद्दिष्ट मानवाचे सर्वांगीण कल्याण करणे हे आहे. सत्य, अहिंसा, धर्म, कर्तव्य आणि समता यांसारख्या मूल्यांना या परंपरेत महत्त्व दिले गेले आहे. तसेच निसर्गाशी संतुलन राखून जीवन जगण्याचा संदेशही दिला गेला आहे. त्यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ भूतकाळातील वारसा नसून वर्तमान आणि भविष्यकाळासाठीही मार्गदर्शक आहे.आधुनिक काळात भारतीय ज्ञान परंपरेचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. पर्यावरण संरक्षण, आरोग्य आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक यांसाठी या परंपरेतील तत्त्वे उपयुक्त ठरतात. योग, आयुर्वेद आणि ध्यान यांसारख्या पद्धती आज जगभर स्वीकारल्या जात आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच मानवी मूल्ये जपण्यासाठी भारतीय ज्ञान परंपरा मार्गदर्शक ठरते.अशा प्रकारे भारतीय ज्ञान परंपरा ही मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेली एक समृद्ध आणि मौल्यवान परंपरा आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेली ही ज्ञानसंपदा आजही समाजाला दिशा देणारी आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास करून तिचा उपयोग आधुनिक समाजाच्या प्रगतीसाठी केला जाऊ शकतो.

कौटिल्याचा सप्तांगक सिद्धांत:

कौटिल्याने राज्याची सात अंगे मांडली आहे.

‘स्वाम्यमात्व जनपद दुर्ग कोष दण्ड मित्रांनी प्रकृतय:’

या सप्तांगांना सप्तप्रकृतीही म्हणतात. त्याचा थोडक्यात परामर्श पुढीलप्रमाणे:

1) स्वामी किंवा राजा: स्वामी म्हणजे मालक किंवा शासनातील मुख्य व्यक्ती होय. स्वामीस योग्य असे काही गुण कौटिल्याने वर्णन केलेले आहे. स्वामी हा उच्च कुलातील, देवभक्त, शूर, सत्यप्रिय, एकचित्त, शिस्तप्रिय,

शेजारच्या राजावर नियंत्रण ठेवू शकणारा व उत्साही असा पाहिजे असे कौटिल्याचे मत आहे.

2) अमात्य: अमात्य हा शब्द कौटिल्याने व्यापक अर्थाने वापरलेला आहे. अमात्य म्हणजे उच्च पदाधिकारी होय. कोणत्याही राजाने आपल्या गरजेप्रमाणे अमात्यांची संख्या ठरवावी असे कौटिल्य म्हणतो. याउलट मंत्री फक्त तीन ते चार असावेत असे कौटिल्याचे मत आहे. शेतीविषयक, न्यायदान विषयक, ग्रामस्वराज्य विषयी असे अनेक लहान मोठे कामे कौटिल्याने अमात्यांवर सोपवलेली आहे. म्हणजेच अमात्य हा शब्द केवळ मंत्र्यांसाठी वापरला नसून तर राज्य शासनासाठी लागणाऱ्या अधिकारी वर्गासाठी वापरलेला आहे.

3) जनपद: यामध्ये प्रदेश व प्रजा या दोहोंचा अंतर्भाव कौटिल्याने केलेला आहे. सुपीक चांगल्या हवामानाचा, शत्रूंना जिंकण्यास कठीण असा भूभाग राज्याचा प्रदेश असावा. त्यात करांचे ओझे सहन करू शकणारी प्रजा, उद्योगशील शेतकरी, बहुसंख्य मध्यमवर्गीय लोक असावेत. कमाल लोकसंख्या किंवा राज्य भूमीची मर्यादा काय असावी याचा अंदाज कौटिल्याने केला नाही. परंतु, 'चक्रवर्तीक्षेत्र' ही कौटिल्य कल्पित राज्याची मर्यादा मांडली तर हिमालयापासून समुद्रापर्यंतचा भूभाग राज्याचा प्रदेश असावा असे कौटिल्याचे मत होते. तसेच प्रत्येक गावात 100 ते 500 कुटुंबे व राज्यातील मोठा भाग ज्याला 'स्थानीय' असे म्हणतात. त्यात 800 गावे असावेत असे कौटिल्याचे मत होते. त्यावरून आदर्श राज्यातील लोकसंख्येची कल्पना देखील येते.

4) दुर्ग: याचा अर्थ किल्ला असा तर होतोच, त्याशिवाय राजधानी या अर्थाने देखील कौटिल्याने या शब्दाचा वापर केला आहे. राजधानीत निरनिराळ्या वर्णाच्या लोकांसाठी निरनिराळे भाग केलेले आहेत. बांबू, लोकर शस्त्र, धातू, रत्ने इत्यादी वस्तू तयार करणारे कामकरी यांचा समावेश राजधानी-वाशी लोकांमध्ये केला आहे. राजधानीतील रस्ते, प्रासाद, तटबंदी, खंदक इत्यादी अनेक तपशिलांचे वर्णन कौटिल्याने केले आहे.

5) कोष: योग्य मार्गाने मिळविलेला खजिना म्हणजेच कोष राजाने बाळगला पाहिजे. सोने, रुपे, मौलिक रत्नांनी युक्त खजिना हा संकटकाळी अत्यंत उपयोगी होतो. कोषाविना सैन्य उभारणे व त्यास राजनिष्ठ ठेवणे अशक्य असते. त्याशिवाय राज्याचे सर्व कार्यदेखील खजिन्यावरच अवलंबून असते. म्हणून कौटिल्यास कोषाचे महत्त्व वाटते.

6) दण्ड- साधारणत: सैन्य या अर्थाने हा शब्द वापरला गेला आहे. कारण सैन्य हे राजाच्या दण्डशक्तीचे बाह्य स्वरूप आहे. सैन्यात वंशपरंपरेने, सैनिकी पेशाचे, पहाडी, अरण्यवासी किंवा शस्त्रोपजीवी संघातील लोकांचे पायदळ असावे तसेच रथ, घोडे, हत्ती देखील सैन्यात असावेत. क्षेत्रीय वर्णातील लोक सैन्यासाठी उत्तम जरी असले तरी संकटकालीन वैश्य व शूद्र वर्णातील लोकासही सैन्यात भरती करण्याचा सल्ला कौटिल्याने दिलेला आहे. मृत्यूची भीती नसणारे आणि राजनिष्ठ असे सैनिक सैन्यात असावे.

7) मित्र: मित्र म्हणजेच राज्याच्या भौगोलिक सीमेसभोवताली असणारे इतर राज्ये होय. मित्रराष्ट्र असे त्यास म्हटले जाते. हे मित्रराष्ट्र वंशपरंपरागत मैत्री ठेवणारे, संकटकाळी मदतीस तयार असणारे असे असावेत.

अशाप्रकारे कौटिल्याने राज्याची सात अंगे मानली आहे.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील कर आकारणी :

कौटिल्याने राज्याच्या आर्थिक बाजूस बरेच महत्त्व दिले आहे. 'अर्थ एव प्रधान: अर्थमुलौ धर्म कर्मो'- 'धर्म' आणि 'काम' हे 'अर्था'वरच अवलंबून आहे असे कौटिल्य म्हणतो. याचा अर्थ 'धर्म' आणि 'काम' याहून 'अर्थ' महत्त्वाचा आहे असे नसून हे दोन्ही साध्य होण्यास अर्थ

अत्यंत आवश्यक गोष्ट आहे असे कौटिल्यास वाटते. म्हणूनच कौटिल्य म्हणतो: 'कोशपूर्वा: सर्वरंभा' म्हणजेच कोणतेही कार्य हाती घेण्यापूर्वी त्यासाठी लागणाऱ्या द्रव्याची म्हणजेच 'अर्था'ची तजवीज केली पाहिजे. कौटिल्य असे म्हणतो की 'कोशा' शिवाय सैन्य किंवा नोकर देखील राजनिष्ठ राखणार नाही. म्हणूनच राजाने आपला खजिना नेहमी भरलेला असेल याची काळजी घेतली पाहिजे.

प्रजेकडून पैसा वसूल करण्याचे अनेक मार्ग अर्थशास्त्रात दाखवले आहेत. सीत म्हणजेच राजाच्या जमिनीचे उत्पन्न, भाग म्हणजे प्रजेच्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा एकषष्ठांश भाग, बली म्हणजे धार्मिक विधी वरील कर, पिंडकर हा गावावर लाभलेला ठराविक कर, सेनाभुक्तम् हा ज्या भागातून सैन्यात जात असेल तेथे लावलेला कर, फळे किंवा फुलांच्या बागावर लावलेला कर, पैशाच्या स्वरूपात घेतलेला कर, गायरान वगैरे पासून येणारा पैसा हे सर्व ग्रामीण विभागातून पैसे मिळवण्याचे मार्ग होत.

जकात, दंड, वजन मापे व नाणी तयार करण्यासाठी कर म्हणून मिळालेला पैसा, परदेश प्रवास परवाने, मद्य, कत्तलखाना, सूत, तेल, तूप, मीठ, सोने, वेश्या, द्यूत बांधकाम इत्यादीवर लावलेल्या करापासून मिळालेले उत्पन्न हे शहरातून पैसा मिळवण्याचे मार्ग होते. याशिवाय सरकारी खाणींचे उत्पन्न, जंगलातील शिकारीपासून, हत्तीपासून किंवा लाकडापासून होणारा फायदा, जनावरावर व वाहतुकीवर लावलेल्या करापासून मिळणारा पैसा यांचा सुद्धा राजाच्या खजिन्यास हातभार लागू शकतो असे कौटिल्याने म्हटले आहे.सर्व कर विशेषतः शेतसारा व त्याचे दर कौटील्याच्या अर्थशास्त्रात तपशीलवारपणे नेमून दिलेले आहे. ते पुढील तक्त्याच्या आधारे लक्षात येईल.

तक्ता क्र. 1: कौटिल्याच्या काळातील उत्पन्नानुसार कराचे प्रमाण

अ.क्र.	तपशील	कराची आकारणी (उत्पन्नाचा भाग)
1	सरकारी पडीक जमिनीची लागवड करणे	उत्पन्नाच्या अर्धा भाग
2	ज्यांनी जमिनीस स्वतःच्या हातांनी पाणी घातले आहे	उत्पन्नाचा एक पंचमांश भाग
3	खांद्यावरून वाहून पाणी घातले आहे	उत्पन्नाच्या एक चतुर्थांश भाग
4	बैलाच्या साह्याने पाणी घातले असेल तर	उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश भाग
5	नदी, तलाव, विहीर यातील पाणी दिले असल्यास	उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश ते एक चतुर्थांश भाग
6	पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असणाऱ्या कडून	उत्पन्नाच्या एक षष्ठांश भाग

संदर्भ: मोरखंडीकर रा. शा., कौटिल्य अर्थशास्त्र परिचय, बहि:शाल शिक्षण मंडळ, मराठवाडा विद्यापीठ, 1965

तक्ता क्र. 2: आणीबाणीच्या काळातील सरकारचे कराचे दर

अ.क्र.	तपशील	कराची आकारणी
1	पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असलेली शेती	उत्पन्नाच्या एक तृतीयांश ते एक चतुर्थांश भाग
2	सोने, चांदी, रत्नांचा व्यापार करणाऱ्यांकडून	50 कर
3	चंदन, औषधी, मद्य यांच्या व्यापाऱ्यांकडून	40 कर
4	धातू, धान्य व काचेचा वापर करणाऱ्यांकडून	20 कर
5	कमी प्रतीच्या वस्तू तयार करणाऱ्यांकडून व वेश्येकडून	10 कर
6	कोंबड्या पाळणाऱ्यांकडून	उत्पन्नाच्या अर्धा भाग
7	कमी प्रतीच्या जनावरांचा व्यापार करणाऱ्यांकडून	उत्पन्नाच्या एक षष्टांश भाग

*कौटिल्याच्या काळात 'पण' नावाचे चलन होते. वीस 'पण' = 'एक' कर असे गणित होते.

संदर्भ: मोरखंडीकर रा. शा., कौटिल्य अर्थशास्त्र परिचय, बहि:शाल शिक्षण मंडळ, मराठवाडा विद्यापीठ, 1965

वरील उपायाखेरीज करप्राप्तीचे काही आश्चर्यकारक उपाय देखील अर्थशास्त्रात दर्शवलेली आहे. उदा. श्रीमंत लोकांस पदव्या देऊन त्यांच्याकडून देणग्या मिळवाव्यात.एखाद्या स्थळी राजाच्या नोकरांनी देवाची मूर्ती बसवावी व उत्सव साजरा करण्याच्या निमित्ताने पैसे जमा करावे व ते राजस द्यावे. व्यापार करण्याच्या निमित्ताने राजाच्या दूतांनी इतर व्यापाऱ्यांशी भागीदारी करावी आणि भांडवल जमा झाल्यावर चोरी झाल्याचा बहाना करावा. तसेच हेराकडून लोकास फसवून पैसे मिळवण्याचे अनेक उपाय सांगितलेले आहे परंतु अशा प्रकारचे उपाय फक्त दृष्ट असलेल्या व राजनिष्ठ नसलेल्या लोकांविरुद्धच वापरावे असा सल्ला कौटिल्याने दिलेला आहे.कौटिल्यांनी करप्रणालीचे तत्त्व स्पष्ट करताना राजा आणि प्रजा यांच्यातील संबंधाला महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते राजा हा प्रजेचा संरक्षक आहे आणि कर हा त्या संरक्षणासाठी प्रजेने दिलेला मोबदला आहे. त्यामुळे कर वसुली ही न्याय्य आणि संतुलित असावी. त्यांनी कर आकारणीची तुलना मधमाशीशी केली आहे. जशी मधमाशी फुलाचे नुकसान न करता मध गोळा करते, त्याचप्रमाणे राज्याने प्रजेवर भार न टाकता कर गोळा करावा. यावरून कौटिल्यांच्या करप्रणालीत संतुलन आणि संवेदनशीलता दिसून येते.

कौटिल्यांच्या मते कर आकारणीची काही महत्त्वाची तत्त्वे होती. पहिले तत्त्व म्हणजे न्याय्य करप्रणाली. कर आकारताना प्रत्येकाच्या उत्पन्नानुसार कर ठरवला पाहिजे. गरीब लोकांवर कमी कर आणि श्रीमंत लोकांवर जास्त कर असावा, अशी त्यांची भूमिका होती. दुसरे तत्त्व म्हणजे नियमितता. कर निश्चित वेळेत आणि ठराविक पद्धतीने आकारला गेला पाहिजे, जेणेकरून प्रजेला त्याची पूर्वकल्पना असेल. तिसरे तत्त्व म्हणजे अत्याचार टाळणे. कर वसुली करताना अधिकाऱ्यांनी प्रजेला त्रास देऊ नये, अन्यथा राज्याविरुद्ध असंतोष निर्माण होऊ शकतो.

कौटिल्यांनी करप्रणालीमध्ये प्रजेच्या कल्याणालाही महत्त्व दिले आहे. दुष्काळ, पूर किंवा इतर संकटांच्या काळात करात सवलत देण्याचा सल्ला त्यांनी दिला आहे. शेतकऱ्यांना बियाणे, जनावरे किंवा आर्थिक मदत देऊन त्यांना पुन्हा उभे करण्याची जबाबदारी राज्याची आहे, असे त्यांनी सांगितले आहे. यावरून कौटिल्यांची करप्रणाली ही केवळ उत्पन्न मिळविण्याचे साधन नसून लोककल्याणाशी निगडित होती, हे स्पष्ट होते.कौटिल्यांच्या मते करसंकलनात प्रामाणिकपणा आवश्यक आहे. कर वसुली करणारे अधिकारी भ्रष्ट नसावेत आणि त्यांनी प्रामाणिकपणे काम केले पाहिजे. जर अधिकारी करचोरी किंवा अपहार करत असतील तर त्यांना कठोर शिक्षा केली पाहिजे, असे त्यांनी नमूद केले आहे. यामुळे राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवता येते आणि प्रजेचा विश्वास टिकून राहतो.

अशा प्रकारे कौटिल्यांचे करविषयक विचार अत्यंत प्रगत आणि व्यावहारिक होते. त्यांनी करप्रणालीत न्याय, संतुलन, प्रामाणिकपणा आणि लोककल्याण यांना महत्त्व दिले. त्यामुळे त्यांची करव्यवस्था ही केवळ प्राचीन काळापुरती मर्यादित नसून आजच्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेसाठीही मार्गदर्शक ठरू शकते.

विकसित भारत 2047 साठी कौटिल्याचे विचारांची उपयुक्तता:

भारतीय ज्ञान परंपरेतील महान अर्थतज्ज्ञ आणि राजकारणी कौटिल्य यांनी मांडलेले विचार अर्थशास्त्र या ग्रंथात सविस्तरपणे आढळतात. कौटिल्याने राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, प्रशासन, करप्रणाली, शेती, व्यापार आणि

लोककल्याण यांचा अत्यंत व्यावहारिक विचार मांडला आहे. भारताला विकसित राष्ट्र बनविण्याचे उद्दिष्ट 2047 पर्यंत साध्य करण्यासाठी कौटिल्याचे विचार आजही मार्गदर्शक ठरू शकतात. खालीलप्रमाणे कौटिल्याचे विचार विकसित भारत 2047 साठी उपयुक्त ठरतात.

१. सुशासन आणि कार्यक्षम प्रशासन:

कौटिल्याने राज्यकारभारात शिस्त, प्रामाणिकपणा आणि कार्यक्षमता यांना महत्त्व दिले. त्याच्या मते राजा किंवा शासकाने प्रजेच्या हितासाठी कार्य करणे आवश्यक आहे.विकसित भारतासाठी पारदर्शक प्रशासन निर्माण होईल,भ्रष्टाचार कमी होईल,शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होईल,लोकांचा शासनावर विश्वास वाढेल आज विकसित भारतासाठी "Good Governance" ही अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना आहे आणि कौटिल्याचे विचार याला आधार देतात.

२. लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना:

कौटिल्याने स्पष्ट केले आहे की राज्याची समृद्धी ही प्रजेच्या समृद्धीवर अवलंबून असते. प्रजेचे सुख हेच राजाचे सुख मानले गेले आहे.विकसित भारतासाठी गरिबी कमी करण्यासाठी योजना राबवता येतील,शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा सुधारतील,सामाजिक न्याय साध्य होईल,सर्वसमावेशक विकास (Inclusive Growth) साधता येईल,विकसित भारतासाठी सर्व समाजघटकांचा विकास आवश्यक आहे.

३. मजबूत अर्थव्यवस्था:

कौटिल्याने अर्थव्यवस्थेला राज्याचा कणा मानले आहे. शेती, व्यापार, उद्योग आणि करप्रणाली यांना त्यांनी महत्त्व दिले.विकसित भारतासाठी आर्थिक स्थैर्य निर्माण होईल,उद्योगधंद्यांना चालना मिळेल,रोजगारनिर्मिती वाढेल,राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल,2047 पर्यंत विकसित होण्यासाठी मजबूत अर्थव्यवस्था आवश्यक आहे.

४. करप्रणालीचे तत्त्वज्ञान:

कौटिल्याच्या मते करप्रणाली न्याय्य आणि संतुलित असावी. कर आकारणी प्रजेवर अन्यायकारक नसावी. विकसित भारतासाठी लोकांवर करांचा जास्त भार पडणार नाही,कर संकलन वाढेल,करचुकवेगिरी कमी होईल, शासनाला विकासासाठी निधी मिळेल,संतुलित करप्रणाली ही विकसित अर्थव्यवस्थेचा आधार असते.

५. शेती विकासाचे महत्त्व:

कौटिल्याने शेतीला अर्थव्यवस्थेचा पाया मानले आहे. सिंचन, शेती सुधारणा आणि अन्नसुरक्षा यावर त्यांनी भर दिला.विकसित भारतासाठी अन्नसुरक्षा सुनिश्चित होईल,शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल,ग्रामीण विकास होईल,कृषी उत्पादन वाढेल,भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे शेती विकास आवश्यक आहे.

६. व्यापार आणि उद्योग विकास:

कौटिल्याने व्यापाराला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण सांगितले आहे. त्यांनी आयात-निर्यात आणि बाजार व्यवस्थेवर भर दिला.विकसित भारतासाठी निर्यात वाढेल,परकीय चलन मिळेल,उद्योगधंदे वाढतील,जागतिक स्पर्धेत भारत टिकेल,जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताला स्थान मिळवण्यासाठी व्यापार महत्त्वाचा आहे.

७. भ्रष्टाचार नियंत्रण:

कौटिल्याने भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी कठोर नियम आणि देखरेख व्यवस्था सांगितली आहे.विकसित भारतासाठी शासकीय निधीचा योग्य वापर होईल,प्रशासन कार्यक्षम बनेल,आर्थिक नुकसान कमी होईल,लोकांचा विश्वास वाढेल,भ्रष्टाचारमुक्त भारत हा विकसित भारताचा पाया आहे.

८. राष्ट्रीय सुरक्षा:

कौटिल्याने मजबूत सैन्य आणि सुरक्षित सीमा यावर भर दिला आहे. आपल्या सप्तांगक सिद्धांतात त्यांनी

राज्याच्या शेजारील मित्र महत्त्वाचे मानलेले आहे. विकसित भारतासाठी देश सुरक्षित राहील,आर्थिक विकास सुरक्षित राहील,परकीय धोके कमी होतील,स्थिरता निर्माण होईल,राष्ट्रीय सुरक्षा ही विकासासाठी आवश्यक आहे.

९. आत्मनिर्भरतेची संकल्पना:

कौटिल्याने स्वदेशी उत्पादन आणि स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन दिले.विकसित भारतासाठी आयातीवरील अवलंबित्व कमी होईल,स्थानिक उद्योग वाढतील,रोजगार निर्माण होईल,अर्थव्यवस्था मजबूत होईल,आत्मनिर्भर भारत हे विकसित भारताचे महत्त्वाचे ध्येय आहे.

१०. शाश्वत विकास:

कौटिल्याने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर करण्यावर भर दिला आहे.विकसित भारतासाठी पर्यावरण संरक्षण होईल,नैसर्गिक संसाधने टिकतील,भावी पिढ्यांसाठी संसाधने उपलब्ध राहतील शाश्वत विकास साधता येईल.

११. नियोजनबद्ध विकास:

कौटिल्याने योजनाबद्ध प्रशासन आणि आर्थिक नियोजनावर भर दिला आहे.विकसित भारतासाठी विकासाला दिशा मिळेल,संसाधनांचा योग्य वापर होईल,प्रकल्प वेळेत पूर्ण होतील,आर्थिक प्रगती वेगाने होईल.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारतीय ज्ञान परंपरा ही हजारो वर्षांची समृद्ध बौद्धिक आणि सांस्कृतिक परंपरा आहे. या परंपरेमध्ये राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था आणि नैतिक मूल्यांबाबत सखोल विचार आढळतात. या ज्ञानपरंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणजे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र. कौटिल्याने राज्यकारभार, आर्थिक धोरणे, करप्रणाली, व्यापार, सुरक्षा आणि प्रशासन यासंबंधी अत्यंत व्यावहारिक आणि दूरदृष्टीपूर्ण विचार मांडले आहेत.

या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की कौटिल्याचे विचार केवळ प्राचीन काळापुरते मर्यादित नसून ते आजच्या आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीसाठीही अत्यंत उपयुक्त आहेत. भारताने विकसित भारत 2047 हे ध्येय ठेवले आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी मजबूत अर्थव्यवस्था, पारदर्शक प्रशासन, सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास आवश्यक आहे. या सर्व बाबींमध्ये कौटिल्याचे विचार मार्गदर्शक ठरू शकतात.

कौटिल्याच्या मते राज्याची समृद्धी ही प्रामुख्याने मजबूत अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून असते. त्यांनी शेती, उद्योग, व्यापार आणि करप्रणाली यांना अर्थव्यवस्थेचे मुख्य आधार मानले आहे. आजच्या काळातही भारताच्या आर्थिक विकासासाठी या क्षेत्रांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. विशेषतः शेती आणि उद्योग यांचा समन्वय साधून रोजगारनिर्मिती करणे हे विकसित भारतासाठी महत्त्वाचे आहे.

कौटिल्याने करप्रणालीबाबत संतुलित आणि न्याय्य दृष्टिकोन मांडला आहे. त्यांच्या मते कर वसूल करताना प्रजेला त्रास होणार नाही याची काळजी घ्यावी. करप्रणाली पारदर्शक आणि लोकहितकारी असावी. आजच्या आधुनिक अर्थव्यवस्थेतही ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे. योग्य करप्रणालीमुळे शासनाला विकासासाठी आवश्यक निधी मिळतो आणि आर्थिक स्थैर्य राखले जाते.

कौटिल्याच्या विचारांमध्ये सुशासनाला विशेष महत्त्व दिले आहे. त्यांनी प्रशासनातील कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि जबाबदारी यांवर भर दिला आहे. भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी कठोर नियम आणि नियंत्रणाची आवश्यकता त्यांनी अधोरेखित केली आहे. आजच्या

काळातही चांगल्या प्रशासनासाठी पारदर्शकता आणि जबाबदारी अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्यामुळे कौटिल्याचे प्रशासनविषयक विचार आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेसाठी उपयुक्त ठरतात.

कौटिल्याने राष्ट्रीय सुरक्षा आणि परराष्ट्र धोरण याबाबतही महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आहेत. त्यांनी राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी मजबूत लष्कर, गुप्तचर व्यवस्था आणि प्रभावी राजनय यांना महत्त्व दिले आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगातही राष्ट्रीय सुरक्षा आणि मजबूत परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक घटक आहेत.

याशिवाय कौटिल्याने लोककल्याणाला प्राधान्य दिले आहे. त्यांच्या मते राज्याचे मुख्य उद्दिष्ट प्रजेचे सुख आणि समृद्धी वाढवणे हे असावे. शासनाने जनतेच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे, सामाजिक न्याय राखणे आणि सर्वांगीण विकास साधणे आवश्यक आहे. विकसित भारत 2047 या संकल्पनेतही सर्वसमावेशक विकास आणि सामाजिक समता यांना महत्त्व दिले गेले आहे.

या संशोधनाच्या आधारे असे निष्कर्ष काढता येतात की कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हे केवळ प्राचीन ग्रंथ नसून आधुनिक भारताच्या विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शक आहे. कौटिल्याचे आर्थिक, प्रशासनिक आणि सामाजिक विचार आजच्या धोरणनिर्मितीत समाविष्ट केल्यास भारताच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळू शकते.

म्हणूनच भारतीय ज्ञान परंपरेतील कौटिल्याचे विचार आधुनिक संदर्भात पुनर्विचार करून त्यांचा उपयोग केल्यास विकसित भारत 2047 हे ध्येय साध्य करण्यात निश्चितच मोठी मदत होऊ शकते.

संदर्भसूची:

१. मोरखंडीकर रा. शा., कौटिल्य अर्थशास्त्र परिचय, बहि:शाल शिक्षण मंडळ, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, 1965.

२. कदम डी. एस. व इतर, आर्थिक विचारांचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे, 2005.

३. मिरासदार मंगला, कौटिलीय अर्थशास्त्र-एक अध्ययन, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे.

४. भावे ह. अ., कौटिलीय अर्थशास्त्र, वरदा प्रकाशन, पुणे, 2019

५. टिपणीस गोविंद गोपाळ, कौटिल्य अर्थशास्त्र - प्रदीप वरदा प्रकाशन, पुणे, 1990